

ذات وصفات خدا در اندیشه فضل بن شاذان و اتین ژیلسون

دکتر صفر علی عارفانی

انتشارات نو شناخت

سرناسه	: عارفخانی، صفرعلی، ۱۳۴۶-
عنوان و نام پدیدآور	: ذات و صفات خدا در اندیشه فضل‌بن‌شاذان و اتین ژیلسون / صفرعلی عارفخانی.
مشخصات نشر	: تهران: نوشناخت، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ۲۰۶ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۳۶۶-۴۸-۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: ابن‌شاذان، فضل‌بن‌شاذان، - ۲۶۰ ق. -- دیدگاه درباره صفات خدا
موضوع	: ژیلسون، اتین، ۱۸۸۴ - ۱۹۷۸ م. -- دیدگاه درباره صفات خدا
موضوع -	: Attributes of God Gilson, Etienne -- Views on
موضوع	: خدا -- صفات God—Attributes
رده‌بندی کنگره	: BP۲۱۹/۹
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۴۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۸۲۳۵۷۴
اطلاعات رکورد کتابشناسی	: فیپا

ذات و صفات خدا در اندیشه فضل‌بن‌شاذان و اتین ژیلسون

دکتر صفرعلی عارفخانی

صفحه‌آرا: لعیا هاشمی‌اقدّم

ناشر: انتشارات نوشناخت

چاپ نخست: بهار ۱۴۰۱

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۷۵/۰۰۰ تومان

حق چاپ و نشر محفوظ است.

انتشارات نوشناخت

۰۹۲۲۱۵۰۸۷۳۴

۰۹۳۸۹۵۱۵۹۹۳

www.noshenakht.com

info@noshenakht.com

مقدمه.....	۹
مبانی نظری و طرح کتاب.....	۹
اهمیت و ضرورت موضوع کتاب.....	۱۳

فصل اول: ادبیات و دیدگاه اندیشمندان اسلامی و غیراسلامی

مفهوم ذات و صفات.....	۱۷
ذات.....	۱۷
معنای اسماء و صفات الهی.....	۱۹
معنای اسم «الله».....	۲۰
فرق هستی و چیستی خدا.....	۲۳
تقسام اسماء و صفات الهی.....	۲۴
صفات ثبوتی و صفات سلبی.....	۲۵
صفات ذات و صفات فعل.....	۲۷
براهین اثبات خدا.....	۲۸
برهان حرکت.....	۳۱
برهان حدوث.....	۳۲
برهان وجوب و امکان.....	۳۲
برهان نظم.....	۳۳
برهان صدیقین.....	۳۴
برهان‌های وجودی.....	۳۵
کلیاتی در مورد صفات خدا.....	۳۶
چگونگی اتصاف ذات خداوند به صفات.....	۳۷
تاریخچه مطالعات تطبیقی.....	۳۹
آیات و روایات درباره اسماء و صفات الهی.....	۳۹
دیدگاه اندیشمندان اسلامی و غیراسلامی درباره صفات و ذات الهی.....	۴۰
۱- دیدگاه و کلام امام علی (ع).....	۴۰
۲- امام خمینی.....	۴۵
۳- فخرایی.....	۵۳

۵۷	۴-ملاصدرا
۵۹	۵- صدر المتألهین
۶۲	۶- علامه طباطبائی
۶۷	۷- ابن‌میمون
۷۸	۸- دیدگاه معتزله
۸۰	۹- دیدگاه اشاعره
۸۱	۱۰- دیدگاه کرامیه
۸۲	۱۱- اهل تعطیل (معتله)
۸۴	۱۲- اهل تشبه
۸۶	۱۳- دیدگاه اسپینوزا
۸۹	پیشینه و سوابق تحقیق

فصل دوم: دیدگاه فضل‌بن‌شاذان در مورد ذات و صفات خدا

۹۷	زندگی نامه فضل‌بن‌شاذان
۹۸	جایگاه و مقام فضل در نزد امامان معصوم (ع)
۹۹	تألیفات فضل‌بن‌شاذان
۹۹	ذات و صفات خدا از دیدگاه فضل‌بن‌شاذان
۱۰۳	توحید
۱۰۵	توحید ذاتی
۱۰۵	دلیل التوحید الذاتی و آثاره
۱۰۷	توحید صفاتی
۱۰۷	توحید عبادی
۱۰۸	توحید در خالقیت
۱۰۹	توحید در ربوبیت
۱۰۹	عدل الهی
۱۰۹	جبر و اختیار
۱۱۱	نظر فضل‌بن‌شاذان درباره جبر
۱۱۳	دیدگاه فضل‌بن‌شاذان در رابطه با جبر و تفویض
۱۱۶	قضا و قدر الهی
۱۱۷	تقدیر سعادت و شقاوت انسان
۱۱۹	مسأله شرور

۱۲۲.....	شراز دیدگاه ژیلسون
۱۲۴.....	نفی تشبیه و تجسیم

فصل سوم: دیدگاه ژیلسون در مورد ذات و صفات خدا

۱۳۱.....	شرح حال ژیلسون
۱۳۲.....	کتابهای ژیلسون
۱۳۳.....	دیدگاه فلسفی ژیلسون
۱۳۹.....	براهین اثبات خدا از دیدگاه ژیلسون
۱۳۹.....	برهان حرکت
۱۴۱.....	برهان علیت فاعلی
۱۴۳.....	برهان وجوب و امکان
۱۴۴.....	برهان درجات کمال
۱۴۶.....	برهان غایتمندی
۱۴۷.....	ذات و صفات خدا از دیدگاه ژیلسون
۱۵۲.....	علم خدا به ذات خود
۱۵۴.....	علم خدا به کلیات و جزئیات
۱۵۵.....	حیات
۱۵۶.....	تکلم
۱۵۷.....	قدرت
۱۵۹.....	حکمت
۱۶۰.....	جود
۱۶۲.....	خیر
۱۶۴.....	عنایت
۱۶۷.....	اراده
۱۶۹.....	خداوند بی نیاز از علت فاعلی
۱۷۰.....	ماهیت او عین اتّیت اوست
۱۷۲.....	هیچ عرضی در او وجود ندارد
۱۷۳.....	خداوند علت غایی ندارد
۱۷۵.....	خداوند علت مادی و صوری ندارد
۱۷۶.....	بساطت ذات خداوند
۱۸۱.....	نتیجه گیری و پیشنهادات

مقدمه

بحث معرفت ذات الهی یکی از مباحث مهم در حوزه عرفان و فلسفه است که متفکران در این زمینه آراء مختلفی دارند. بعضی منکر معرفت ذات الهی هستند و برای این اعتقاد خود دلایلی را مطرح کرده‌اند و بعضی آیات و احادیث استناد کرده‌اند. بعضی معرفت ذات الهی را پذیرفته‌اند و در این باره مفصل توضیح نداده‌اند. مباحث شناختی در میان فیلسوفان اسلامی برجسته‌تر از مباحث معناشناختی می‌نماید و در طول تاریخ فلسفه اسلامی نزاع بر سر اصالت وجود یا ماهیت بیانگر اهمیت مباحث وجودشناختی است و هر نظام فلسفی در شروع مباحث نخست از موضوع فلسفه و احکام آن بحث می‌کند. در مباحث مربوط به صفات حقیقی یا ذاتی خداوند، همواره دو پرسش مطرح بوده است: یکی نحوه وجود صفات و ارتباط آن‌ها با ذات ایزد متعال (جنبه ثبوتی) و دیگر، وجه معناداری صفات و کارکرد معنایی آن‌ها در گزاره‌های الهیاتی (جنبه اثباتی) در آموزه‌های قدما و مباحثات فلسفی و کلامی، پرسش اول عدم ربی داشته و اهل نظر غالباً پس از اتخاذ دیدگاه در باب حیث وجودشناختی صفات، در سایه‌سار آن، به تبیین وجه معناشناختی صفات پرداخته‌اند؛ اما در دوران تجدد و به‌ویژه در مباحث فلسفه دین، حیث معناداری اوصاف الهی، نزد اندیشمندان دینی اهمیت بیشتری یافته و در عرض مبحث وجودشناسی صفات و گاه فراتر از آن قرار گرفته است. به دیگر سخن، در آثار قدما هر دو جهت ثبوتی و اثباتی صفات ذاتی خداوند، مطرح و در عین حال بسیار درهم تنیده بوده، اما در آثار متأخران و به‌ویژه معاصران، دو عنوان مستقل برای این جهات لحاظ شده است. در این کتاب نظرات اندیشمندان فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون در مورد ذات و صفات حق تعالی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

مبانی نظری و طرح کتاب

مسئله خداشناسی و شناخت ذات و صفات او از نظر دانشمندان و متکلمان اسلامی و غیراسلامی یکی از مهم‌ترین مفاهیمی است که ذهن آنان را به‌خود مشغول کرده است به‌نحوی که هر یک از طرق مختلفی به این مسئله نگریسته‌اند. بررسی این دیدگاه‌ها می‌تواند منجر به

کشف و درک بهتر مسئله خداشناسی شود. مفهوم خدا و نحوه باور به وجود یا عدم وجود خدا در همه ابعاد زندگی انسان‌ها وجود دارد و در تعیین معنای آزادی و مسئولیت اخلاقی انسان تأثیرگذار است. در ادیان توحیدی نیز نحوه باور به ابعاد توحید، مثل توحید ذاتی، صفاتی و افعالی و نیز توحید عملی بیانگر حدود آزادی و مسئولیت اخلاقی انسان است. زیرا نوع تلقی‌های انسان از مراتب مختلف توحید، تعیین‌کننده مناسبات خدا و انسان است. علاوه بر این بایست به نوع نگرش انسان به صفات خدا نیز توجه داشت، یعنی نحوه نسبت دادن صفات متناهی یا نامتناهی چون علم، قدرت و اراده به خدا و تعیین نوع صفات الهی و انسانی نیز در معنای آزادی و مسئولیت اخلاقی انسان تأثیرگذار است.

در این زمینه، نوع تعریف صفات مزبور در چگونگی تعیین اعمال جبری و اختیاری انسان دارای نقش اساسی و تعیین‌کننده دارد. بنابراین کلیت نگرش خدا‌باورانه یا ملحدانه و ابعاد اندیشه ما درباره چگونگی خدایی که باور داریم، تعیین‌کننده جایگاه و ماهیت افعال ما است که آزادی و مسئولیت اخلاقی از مهم‌ترین آن‌هاست. در یک کلام، نوع تفکر انسان نسبت به خدا، معنا و مفهوم خاصی به زندگی انسان می‌بخشد و شخصیت و هویت ویژه‌ای برای او به ارمغان می‌آورد. لذا با توجه به اهمیت خداشناسی در زندگی انسان، این سوالی در ذهن انسان ایجاد می‌شود که چطور می‌توان به طور صحیح و کامل به این علم دست یافت؟ باید گفت مرتبه‌ای از معرفت خدا به صورت فطری در نهاد انسان‌ها جای گرفته است و با هستی آن‌ها عجین گشته است، ولی این شناخت نمی‌تواند به تهایی تأمین‌کننده کمال خداشناسی باشد. متکلمان و حکمای اسلامی به منظور تأکید بیشتر بر لزوم حرکت در راه خداشناسی، دلایلی را بر ضرورت تأمل و اندیشه کردن در این حوزه بیان کرده و مراتبی را برای معرفت خداوند قائل شده‌اند که یکی از این مراتب توحید می‌باشد. از آنجا که نوع نگرش انسان به مبدأ آفرینش رکن اصلی جهان بینی او محسوب می‌باشد و توحید در حقیقت زیربنای همه باورهای اعتقادی ما است، لذا هر تغییری در این زیر بنا آثار خود را در کردار و رفتارمان به جا خواهد گذاشت. کلمه توحید (لااله الاالله) شعار مشترک همه ادیان الهی و تمامی پیامبران آسمانی می‌باشد و اولین نقطه ممیزه انسان دیندار و بی‌دین است و به همین دلیل توحید از اصول دین اسلام به شمار می‌رود. لذا نظر به ریشه‌ای بودن توحید و تعیین‌کنندگی آن در مرحله عمل، اهمیت پرداختن بدان روشن می‌شود. تردیدی در آن نیست که زندگی انسان خداشناس با زندگی ملحدانه فردی که به وجود خدا باور ندارد تفاوتی

بنیادین دارد. همچنین زندگی دو انسان خدا باور نیز، که هر یک دیدگاه خاصی از خداوند دارند، تفاوت‌های اساسی دارد.

تردیدی نیست که به لحاظ زیربنایی بودن بحث توحید و صفات الهی، اگر این مسئله به خوبی مورد بررسی قرار گیرد، صورت بسیاری از مسائل فرعی که در دین ایجاد شده است پاک خواهد شد. به عنوان مثال امروزه گاهی شبهه در مورد برخی از مسائل شرعی و فرعی دین وارد می‌شود، بدیهی است که با تقریر مسئله و تحریر محل نزاع و حل موضوع در سطح اصول، مجالی برای بسیاری از مناقشات باقی نخواهد ماند. علاوه بر آن، با توجه به نقش تعیین کننده خداشناسی در زندگی انسان و نیز با توجه به قیاس عقل درباره لزوم دفع زیان و کیفر محتمل و لزوم سپاسگزاری از منعم باید گفت که اندیشه‌ورزی در باب شناخت مبدأ متعالی نه تنها عملی سودمند و شایسته، که کاری لازم و بایسته است.

در این کتاب سعی شده است تا مسئله خداشناسی (ذات و صفات خدا) از دیدگاه شخصیت‌هایی چون فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون بررسی گردد تا مسیری روشن در پیشروی محقق قرار گیرد. چرا که هر چه در وادی بیکران شناخت حق تعالی گام برداریم خود را به کمال علمی و عملی نزدیک ساخته‌ایم. هر چند شناخت حق تعالی و یافتن معرفت شایسته و بایسته دور از دسترس بزرگترین انبیاء و اولیاء می‌باشد. ما نیز با توجه به نتایج بررسی دیدگاه این دو اندیشمند اذعان می‌کنیم که معرفت حق در مقام ذات غیر ممکن و در اسماء و صفات و افعال در حد وسیع و توان اشخاص میسر است و احاطه کامل بر آن از عهده متکلمین نیز برنیايد ولی با توجه به سخن زیبای امام علی (ع) که در قاعده میسور فرمود: «ما لا یدرک کُلُّه، لا یتزک کُلُّه» یعنی کاری را که نمی‌توان به شکل کامل انجام داد، نباید از اساس ترک کرد.^۱ باید از این اقیانوس بی‌پایان بقدر تشنگی بچشیم و جمله گوهر بار رسول اکرم (ص) که فرمودند: «ما عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ و ما عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ»^۲. رسول اکرم «ص» را زمزمه کنیم، چرا که اهل معرفت گفته‌اند: غایت معرفت عجز از معرفت است. با افزایش تعقل و تعمق شناخت حضرت حق و صفات او انسان قادر خواهد بود در حد وسیع و توان خود در راه خداگونه شود و اتصاف به صفات او گام بردارد. همان گونه که توحید عبادی ثمره و میوه توحید نظری است غایت استدلال و قیل و قال در خداشناسی نیز رسیدن به حال و اعمال موحدان راستین است و اگر به چنین سر منزل والایی راه نسپاریم در

۱. عناوین فقیهه، حسین مراغی، ۱۴۰۵ ق. ج ۴ ص ۵۸ و عوالی الثانی، ج ۴ ص ۵۸.

۲. بحار الانوار ج ۶۷، ترجمه موسوی همدانی ج ۴ و ج ۲ ص ۵۸.

گمراهی و ضلالت خواهیم ماند. خدا محور اصلی تعلیم دینی است و اساس دین را اعتقاد به خدا تشکیل می‌دهد. اصلی‌ترین مسئله‌ای که برای جوینده حقیقت، مطرح می‌شود و باید پیش از هر چیزی پاسخ آن را بدست آورد، این است که آیا خدایی وجود دارد یا نه؟ پاسخ مثبت یا منفی به این سؤال نه تنها نگرش انسان را به جهان بیرون متفاوت می‌سازد، بلکه خود انسان هم در پرتو پاسخی که به این پرسش می‌دهد، جلوه و معنای دیگری پیدا می‌کند.

هدف اصلی

شناخت ذات و صفات خداوند در اندیشه دو متفکر می‌باشد.

اهداف فرعی

۱. رابطه اسماء و صفات با ذات حق در اندیشه فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون
 ۲. ملاک مراتب اسماء و در اندیشه فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون
 ۳. نسبت اسماء و صفات با یکدیگر در اندیشه فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون
 ۴. مظاهر و تجلیات اسماء و صفات حق تعالی از دیدگاه فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون
- صفات مورد بحث ما عبارت از، صفات ذات و صفات فعل، صفات ثبوتی و سلبی، صفات جمال و جلال، خبری، تشبیه، تنزیه و تعطیل صفات و... پرسش‌های کتاب به قرار زیر می‌باشد.
- ۱- ذات و صفات خدا از دیدگاه فضل ابن شاذان و اتین ژیلسون چیست؟
 - ۲- نظریات و آراء مشترک فضل ابن شاذان و ژیلسون در این باره چیست؟
- کتاب حاضر در پنج فصل نگاشته شده است. در فصل اول مقدمه و هدف پژوهش و در فصل دوم کلیات و پیشینه کتاب بیان شده است. در فصل سوم ابتدا شرح حال و زندگی‌نامه فضل ابن شاذان بیان شده است و سپس دیدگاه او در مورد مسئله «ذات و صفات خدا» مطرح شده است. در فصل چهارم نیز ابتدا شرح حال ژیلسون بیان گردیده است و بعد از آن به «ذات و صفات خدا» از دیدگاه ژیلسون پرداخته شده است. فصل پنجم نیز مقایسه‌ای اجمالی و نتیجه‌گیری از مباحث مطروحه در فصل‌های سوم و چهارم می‌باشد. لازم به ذکر است در کتاب حاضر، مقایسه دیدگاه و نظرات این دو اندیشمند در بخشی جداگانه ملحوظ شده است تا چکیده و خلاصه نظرات هر دو به همراه نقاط اشتراک و اختلاف آن‌ها به آسانی مورد مطالعه قرار گیرد.